SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
HUKUK FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Cilt : 10 **Sayı : 3-4** **Yıl : 2002**

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

HUKUK FAKÜLTESİ DERGİSİ

Editör (Editor)
Dr. Ali Şafak BALI

Yayın Komisyonu (Editorial Board)
Prof Dr. Zehra ODYAKMAZ
Prof. Dr. S. Gül AKYILMAZ
Prof. Dr. Haluk Hadi SÜMER
Doç. Dr. Bahtiyar AKYILMAZ
Doç Dr. Yavuz ATAR
Doç. Dr. Şahin AKINCI

Danışmanlar Kurulu (Advisory Board)
Prof. Dr. Mehmet ÜNAL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Halil CİN (Çağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Rıza AYHAN (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yıldızhan YAYLA (Galatasaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Tayfun AKGÜNER (İstanbul Kültür Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan YILDIRIM (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemal ŞANLI (İstanbul Üniversitesi)

Haberleşme Adresi (Communication Address)
Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Alaaddin Keykubat Kampüsü
42079 KONYA
Tel: 0332 241 00 45 Fax: 0332 241 01 05
E-mail: abali@selcuk.edu.tr

© Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER..... 3

MAKALELER / ÖZEL HUKUK

PAYLI MÜLKİYETTE YÖNETİM 7
DOÇ DR. MEHMET AYAN

TÜRK MEDENİ KANUNUNA GÖRE BOŞANMA VE AYRILIK HALLERİNDE TEDBİR, YOKSULLUK VE İŞTİRAK NAFAKASI 23
MEHMET HAMZAÇEBİ

MAKALELER / KAMU HUKUKU

CUMHURİYETÇİ -LİBERAL-MÜZAKERECİ KAMUSAL ALAN MODELLERİ VE TÜRKİYE'DE KAMUSAL ALANIN GELİŞİMİ..... 51
YRD. DOÇ. DR. REYHAN SUNAY

TEMEL NORM VE MANTIKİ ŞEKİL HİPOTEZLERİ..... 79
YRD. DOÇ. DR. M. EMİN EMİNİ

SOSYAL GÜVENLİK, YEŞİL KART UYGULAMASI VE ÖZELLİŞTERME..... 95
DR. F. KERİM ANADOLU

MAKALELER / EKONOMİ-MALİYE

KLASİK DÖNEM OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI VE SİSTEMİ 109
ARŞ. GÖR. YILMAZ YURTSEVEN

METİNLER / SEMİNER - KONFERANS - MEVZUAT

COMMISSION NOTICE ON AGREEMENTS OF MINOR IMPORTANCE WHICH DO NOT APPRECIABLY RESTRICT COMPETITION UNDER ARTICLE 81(1) OF THE TREATY ESTABLISHING THE EUROPEAN COMMUNITY 125
AVRUPA TOPLULUĞUNU KURAN ANLAŞMA M. 81 (1) ÇERÇEVESİNDE REKABETİ HİSSEDİLİR DERECEDE SINIRLAMAYAN ÖNEMSIZ ANLAŞMALARA İLİŞKİN KOMİSYON NOTU 131
ÇEVİREN: ARŞ. GÖR. ZEKERİYA ARI

KARAR İNCELEMELERİ

ÇIRAKLIKTA GEÇEN SÜRE SİGORTALILIK BAŞLANGICININ TESBİTİNDE DİKKATE ALINIR MI? 139
YRD. DOÇ.DR. M. FATİH UŞAN

TEZ ÖZETLERİ

TÜRK HUKUKUNDA İŞKENCE CÜRMÜ 147
DR. İLHAN ÜZÜLMEZ

TÜRK ANAYASA SİSTEMİNDE DÜŞÜNCEYİ AÇIKLAMA HÜRRİYETİ VE SINIRLARI 175
ARŞ. GÖR. HAYRİ KESER

KLASİK DÖNEM OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI VE SİSTEMİ

Arş. Gör. Yılmaz YURTSEVEN*

I. GİRİŞ

Bir devletin güçlü bir teşkilat olarak ayakta kalabilmesi için gerekli olan unsurlardan biri de sağlam temeller üzerine oturmuş, iyi bir maliye sistemidir. Osmanlılar kuruluş devrinden itibaren mali teşkilatlanmaya ve yapılanmaya önem vermişler, sağlam esaslar üzerine kurulu bir maliye sistemi geliştirmeye çalışmışlardır. Bu durum, Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi'nde yer alan *"Ve yılda bir kerre Rikab-ı hümayunuma defterdarlarım irad ve masrafım okuyalar"*[1] hükmünden anlaşılmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde ilk maliye teşkilatının I. Murad döneminde, Çandarlı Kara Halil ve Karamanlı Rüstem Paşalar tarafından kurulduğu bilinmektedir[2]. Ancak bu teşkilatın, devletin en güçlü dönemine karşılık gelen XVI. yüzyıldaki gibi bir teşkilat olmadığı bir gerçektir. Sınırların genişlemesi üzerine maliye teşkilatında gelişmeler olmuş, buna bağlı olarak ise devletin gelir ve giderleri ile bunların çeşitlerinde artışlar meydana gelmiştir[3].

Bu çalışmamızda Osmanlı maliye teşkilatı ve maliye sistemi üzerinde duracağız. Osmanlı maliye sistemi dönemsel olarak farklılıklar taşımaktadır. Bu yüzden çalışma alanımız, "klasik dönem" olarak ifade edilen, devletin kuruluşundan 1839 Tanzimat Fermanı'na kadar olan dönem olacaktır. Dolayısıyla Tanzimat sonrası uygulamalara girmeyeceğiz. Ancak, maliye teşkilatı açısından

---

* Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dalı

1 AKGÜNDÜZ Ahmet, Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi, m. 28, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, I. Kitap, İstanbul 1990, s. 325.

2 UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara 1984, s. 319.

3 HALAÇOĞLU Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1996, s. 64-65.

© Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 3-4, Yıl 2002

klasik dönemin bir anlamda bitişi anlamına gelen Maliye Nezareti'nin kuruluşuna kısaca değinmeyi uygun gördük. Çalışmada, genel esaslarıyla maliye teşkilatı ve maliye sistemi inceleneceğinden, devletin gelirlerini oluşturan vergiler konusuna girilmeyecektir.

II. KLASİK DÖNEM OSMANLI MALİYE TEŞKİLATI VE İŞLEYİŞİ

Klasik Dönem Osmanlı maliye teşkilatı, Defterdarlıklar, Hazine, Maliye Kalemleri ve Darb-Hane-i Hümayundan oluşmaktadır[4].

A. DEFTERDAR

Günümüzde maliye bakanına karşılık gelen defterdar, Osmanlı maliye teşkilatının başı olmasının yanısıra siyasi bir makam olarak da önem taşımaktadır. Nitekim defterdar, devletin en üst karar alma organı olan Divan-ı Hümayun'un asli üyesi olma sıfatına da sahiptir[5].

Osmanlı Devleti'nde "defterdar" deyiminin ilk kez hangi dönemde kullanılmaya başlandığı bilinmemektedir. Daha önceki Müslüman-Türk devletlerinin çoğunluğunda bu görevi "müstevfi" adı verilen yüksek devlet memuru yürütmüş, İlhanlılar ise "müstevfi" yerine "defterdar-ı memalik" deyimini kullanmışlardır[6]. Dolayısıyla, bu müessesenin Osmanlılara İlhanlılar'dan geçtiği, Osmanlıların, İlhanlıların kullandıkları "defterdar-ı memalik" deyimini biraz değiştirerek benimsedikleri ileri sürülmektedir[7]. Bununla birlikte, I. Murad döneminden itibaren, bütçe düzenlenmeye başlandığına ve hazine kavramı bu dönemde oluştuğuna göre defterdar ve defterdarlık deyimlerinin de ilk kez bu sıralarda kullanıldığı tahmin edilebilir[8]. Ancak açık olarak "defterdar" kavramına ilk kez II.

---

4 TABAKOĞLU Ahmet, "Osmanlı İktisat Sistemi" Osmanlı Ansiklopedisi, c. V, İstanbul 1996, s. 47.

5 MUMCU Ahmet, Hukuksal ve Siyasal Karar Organı Olarak Divan-ı Hümayun, Ankara 1976, s. 49-50; CİN Halil/AKYILMAZ Gül, Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak Feodalite ve Osmanlı Düzeni, Konya, 1995, s. 207.

6 CİN Halil/AKGÜNDÜZ Ahmet, Türk Hukuk Tarihi, Konya 1989, c. I, s. 206; ÜÇOK Coşkun/MUMCU Ahmet/BOZKURT Gülnihal, Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1996, s. 203-204; AYDIN Mehmet Akif, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul 1999, 141-142.

7 KÜTÜKOĞLU Mübahat S., "Osmanlı Maliyesi", Osmanlı Devleti Tarihi, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1999, c. II, s. 513; AYDIN, s. 141.

8 Bu konuda Uzunçarşılı'nın İ.Ü. Ktp. Rıza Paşa Kitapları, No. 2438'de bulunan Tevarih-i Âli Osman'dan naklen verdiği bilgiye göre : "...Evvel zamanda padişahlar tamahkar değillerdi; ellerine gireni yiğide verirler, girü hazine virmezlerdi. Hemankim, Hayreddin Paşa kapıya geldi, padişah tamahkar oldu. Padişah olana hazine gerektir dediler... Cendereli (Candarlı) Kara Halil ve Karamani Türk Rüstem, Osmanlılar yanına geldiler, türlü türlü hile ile alemi doldurdular. Andan evvel defter hisabı bilmezlerdi; defter hisabını anlar te'lif ettiler, akçe yapıp hazine etmek anlardan kaldı..." kaydı, hazinenin ve defter düzenlemenin bu dönemde başladığını göstermektedir. UZUNÇARŞILI, s. 319.

Murad zamanında rastlanmaktadır[9]. Fatih Kanunnamesi'nde ise defterdar, *"Ve başdefterdar, cümle malımın nazırı olub... Anın izni olmadan bir akçe ne dahil ne haric-i hazine ola... Ve cümle mal defterdarları malımın vekilleridir..."*[10] hükümleriyle padişahın (dolayısıyla devletin) malının mutlak vekili olarak ifade edilmektedir.

Fatih'in Teşkilat Kanunnamesinde başdefterdar ve defterdar deyimlerinin geçmesi, devletin genişlemesiyle bağlantılı olarak sayılarının artırıldığı ve iş bölümüne gidildiğini göstermektedir[11]. Nitekim, devletin kuruluş dönemlerinde bir defterdar varken, daha sonra yeni yerlerin fethedilmesi ve doğan ihtiyaçlara bağlı olarak sayıları artırılmıştır. Bunlar, II. Bayezid dönemine kadar, Rumeli'de hazineye ait işlere bakan Rumeli defterdarı veya başdefterdar ile Anadolu'nun mali işlerine bakan Anadolu defterdarı olmak üzere iki tanedir[12]. Fatih Kanunnamesinde mal defterdarı ve başdefterdar tabirlerinin geçmesi, bu şekildeki ayrımın Fatih'ten önce de var olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir[13]. Yine aynı kanunnamede hükme bağlandığına göre, defterdar olabileceklerin payeleri de şöyle belirtilmiştir: "Ve mal defterdarları başdefterdar olmak yollarıdır. Ve defterdarlığa üç payeden çıkalar: Evvela defter emini ve şehremini defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi defterdar olmak kanunumdur. Ve üçyüz akçe kadı dahi, beşyüz akçe kadı mertebesindedir. Ve hala üçyüz akçe kadı bir kimesne vardır. Üçyüze vardıktan sonra mal defterdarı olmak kanunumdur. Ve reisülküttab dahi riayet olunursa defterdar olmak kanunumdur"[14] .

Osmanlı Devleti'nde erken dönemlerden itibaren bir defterdar bulunduğunu yukarıda ifade etmiştik. Ancak ülkenin genişlemesi ve yeni ihtiyaçların ortaya çıkması, defterdar sayısında artışa gidilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Rumeli'de devlete ait mali işlere bakan kimseye Rumeli defterdarı (şıkk-ı evvel veya başdefterdar) denilmiştir[15]. Başdefterdardan sonra Anadolu'nun mali işlerini görmek üzere Anadolu defterdarlığı kurulmuş, bu yapı Kanuni döneminde de aynen korunmuştur[16]. Yavuz Sultan Selim'in Doğu Anadolu ve Suriye'yi almasından sonra, bu bölgelerin mali işlerine bakmak üzere bir defterdarlık daha kurulması gerekmiştir. Halep'te oturan bu defterdarın ardından, XVI. Yüzyıl

9 HALAÇOĞLU, s. 72.

10 AKGÜNDÜZ, m. 19, s. 322.

11 KÜTÜKOĞLU, s. 513; HALAÇOĞLU, s. 72.

12 HALAÇOĞLU, s. 17.

13 "Ve başdefterdar cümle malımın nazırı olup,... Ve cümle mal defterdarları malımın vekilleridir...". Fatih 'in Teşkilat Kanunnamesi, m. 19. AKGÜNDÜZ, Kanunnameler, I. Kitap, s. 322.

14 Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi, m. 22. AKGÜNDÜZ, Kanunnameler, I. Kitap, s. 322.

15 CİN/AKGÜNDÜZ, c. I, s. 206; KÜTÜKOĞLU, s. 514; HALAÇOĞLU, s. 73.

16 HALAÇOĞLU, s. 73.

ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdarlıklarına ait kıyılar ayrılarak, İstanbul mukataaları[17] ile birlikte, "şıkk-ı sani" ünvanı ile bir defterdarlık daha teşkil edilmiştir. Böylece, derece sırasıyla, başdefterdar (şıkk-ı evvel veya Rumeli defterdarı), Anadolu defterdarı ve şıkk-ı sani defterdarı isimleriyle merkezde üç bağımsız defterdarlık oluşturulmuştur. Yine XVI. Yüzyılın sonlarına doğru, III. Mehmed zamanında Tuna sahillerindeki haslar için senelik 120 000 akçe maaşlı "şıkk-ı salis" ismi verilen dördüncü bir defterdarlık kurulmuş ise de daha sonra ortadan kaldırılmıştır[18].

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Rumeli defterdarına şıkk-ı evvel, Anadolu defterdarına şıkk-ı sani ve üçüncü defterdara da şıkk-ı salis ismi verilmiştir[19].

Merkezdeki üç defterdarlıktan ayrı olarak, eyaletlerde de maliye defterdarlıkları bulunmaktaydı. Bu defterdarlıklara "kenar defterdarlığı" da denilirdi. XVII. Yüzyıla kadar kurulan kenar defterdarlıkları şunlardır: Yavuz Sultan Selim'in, Doğu Anadolu ve Suriye'yi fethi üzerine Halep'te kurulan Arap ve Acem Defterdarlığı II. Selim döneminde beş defterdarlığa ayrılmıştır. Bunlar, Halep, Diyarbakır, Erzurum, Şam ve Trablusşam defterdarlıklarıdır. Yine, III. Murad devrinde (1574) Anadolu defterdarlığından iki kenar defterdarlığı meydana getirilmiş, bunlar Karaman ve Sivas defterdarlıkları olmuştur. Daha sonraları diğer eyaletlerde de kenar defterdarlıkları oluşturulmuştur[20].

Osmanlı maliye teşkilatının başı olan başdefterdar, sadrazama karşı sorumlu olmuştur. XVI. Yüzyıldan sonra, diğer defterdarların önemleri azalırken, başdefterdarınki artmıştır. Daha önceki devirlerde maliyeden yazılan ferman ve beratların arkasına her üç defterdar tarafından imza konurken, XVIII. Yüzyılda bu hak sadece başdefterdara tanınmıştır. Yıllık bütçenin yapılması, bütçenin ve ulufe telhislerinin[21] padişaha sunulması başdefterdarın görevlerindendir[22].

---

17 Arazisi vakıf ve üzerindeki bina ve ağaçlar mülk olan akarda, mutasarrıfı tarafından her yıl vakfa verilmek üzere belirlenen kira bedeline mukataa; mukataaya bağlanan vakıflara da mukataalı vakıflar denir. AKGÜNDÜZ, Ahmet, İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, Ankara 1988, s. 391; ÖZTÜRK Nazif, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara 1983, s. 106.

18 UZUNÇARŞILI, s. 328; KÜTÜKOĞLU, s. 514; HALAÇOĞLU, s. 73.

19 HALAÇOĞLU, s. 74.

20 PAKALIN M. Zeki, "Defterdar", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. I, İstanbul 1971, s. 411-418; BÜLBÜL Zekeriya, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Ankara 2000, s. 188.

21 Telhis, Osmanlı resmi yazışma sisteminde, devlet yönetimine ilişkin en ayrıntılı meselelerin sadrazam tarafından padişaha anahatları ile özetlenerek arzedildiği belgelere denir. AKYILMAZ Gül, "Bir Telhis Örneği", SÜHFD, Prof. Dr. Süleyman Arslan'a Armağan, c. VI, sy. I-II, Konya 1998, s. 99-111.

22 KÜTÜKOĞLU, s. 514.

Başdefterdarın icraat ve tahsilatta, maiyetinde beş memuru bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, "baş-bâkikulu" adı verilen ve devlet gelirlerinin tahsilinde yetkili olan birinci tahsil memurudur. Baş-bâkikulunun defterdarlıkta bir dairesi olup, "bâkikulu" adıyla, altmış kadar mübaşiri vardı. Bunlar, hazineye borcu olupta ödemeyenleri takip eder, hapis veya tehdit yoluyla tahsilat yaparlardı. Bu yüzden, maliyeye borcu olanlar, baş-bâkikulu hapishanesinde tutulurlardı. Borçlular, bakaya defterlerine kaydedilirlerdi[23].

Maliyenin ikinci icra memuru, Cizye baş-bâkikulu idi. Bu memur, cizye[24] borcu olanları takip eder ve iltizama verilen cizyelerin mültezimlerinden borcunu yatırmamış olanları da tespit ederdi. Defterdarın üçüncü memuru, tahsilat ve te'diyata nezaret eden "veznedarbaşı"dır. Veznedarbaşının emrinde dört veznedar bulunmakta olup, görevleri, paranın ayarını muayene etmek, altın ve gümüşleri tartmaktı. Başdefterdarın emri altındaki memurların dördüncüsü "sergi nazırı", sonuncusu ise "sergi halifesi olup, her ikisi de hazine işlemlerinin defterini tutardı[25].

Defterdarın, devletin tüm mali işlerinin başı olması, kendisinde bazı önemli özelliklerin bulunmasını gerektiriyordu. Genellikle defterdar olacak kimselerde birtakım ahlâkî vasıflar aranmıştır. Dolayısıyla bir defterdar, ağır başlı, haysiyet ve vakar sahibi, rüşvetten uzak duran, tedbirli bir insan olmalı, kalem işlerinden anlamalı, hazinenin gelirlerini artırmaya çalışmalıydı. Öte yandan defterdarın görevini gereğince yerine getirebilmesi için bazı güvenceler de getirilmiştir. Bunlar, defterdara görevi ile ilgili olarak tam yetki verilmesi, sık sık defterdar değiştirme gibi yollara başvurulmamasıdır[26].

Klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin en önemli görevlilerinden birisi olan defterdar, mali konularda tam yetkili olup, devletin mali vekilidir. Dolayısıyla defterdar mali işlerde vezir-i azamın bile önünde kabul edilir, vezir-i azam mali işlerde sadece denetleme görevini haizdir[27]. Ayrıca mali yargının da başı olan defterdar, mali konularda özel divan kurar, mali davaları dinler ve gerekirse padişah adına ve onun tuğrası ile hüküm verirdi[28]. Görülüyor ki defterdar, Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde oldukça yüksek siyasi, idari ve yargısal yetkilerle donatılmış çok önemli bir devlet görevlisidir.

---

23 HALAÇOĞLU, s. 74.

24 Cizye, gayrimüslim Osmanlı vatandaşları olan, 14-75 yaşları arasındaki "zimmi"lerin, hasta, sakat ve işsiz olmamak kaydıyla devlete ödemek zorunda oldukları Şer'i bir vergidir. ERCAN Yavuz, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler, Ankara 2001, s. 250.

25 HALAÇOĞLU, s. 74.

26 KÜTÜKOĞLU, s. 515.

27 CİN/AKYILMAZ, s. 207-208.

28 CİN/AKGÜNDÜZ, c. I, s. 206.

B. HAZİNE

1. Tek Hazineli Dönem

XVIII. Yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlıların, biri devlet gelirlerinin toplandığı ve masrafların yapıldığı Dış Hazine, Hazine-i Amire, Maliye Hazinesi, Divan-ı Hümayun Hazinesi, Birun Hazinesi, Taşra Hazinesi gibi adlarla anılan esas; diğeri, İç Hazine, Enderun Hazinesi veya Hazine-i Hassa aslarıyla anılan yedek olmak üzere iki hazinesi vardı. Ancak Enderun Hazinesi yedek hazine durumunda olduğu için bu dönemi tek hazineli dönem olarak kabul etmek daha doğru olacaktır[29].

a. Dış Hazine (Hazine-i Amire)

Bu hazine, devletin tahsil ettiği şer'i ve örfi vergilerden meydana gelmiştir. Maliye hazinesi, sarayın içinde Bab-ı Hümayundan girince sağ tarafta bulunurdu. Zamanla, buradan Divan-ı Hümayun'un yanına taşınmıştır. Hazine, Divan-ı Hümayun toplantılarında açılır, toplantıdan sonra sadrazam tarafından mühr-ü hümayun ile mühürlenirdi. Dış hazine, defterdarın sorumluluğu ve sadrazamın nezareti altındaydı[30].

Hazineye girecek gelirler, veznedarlar, ruznamçeciler, sergi nazırı, sergi katibi ve çadır mehterbaşıları huzurunda, veznedarbaşı tarafından teslim alınırdı. Bu arada gelir ve masraflar, sergi katibince sergi pusulalarına yazılır, teslimatı yapan kişiye de ruznamçeden pusulası verilirdi. Akşam üstü, günlük gelir ve giderlerin muhasebesi yapılır, veznedarbaşının elinde kalan miktar pusulalarla karşılaştırılarak kontrol edilir ve cari masraflar için veznedarbaşında 4-5 kese bırakılıp, kalanı hazineye konulup, mühürlenirdi[31].

Dış hazineden ödeme yapılması bir usule bağlıydı. Çıkacak para nereye ödenecekse, defterdarın imzasıyla sadrazama arzolunur ve sadrazam tarafından mutlaka "pençe" adı verilen buyruldu yazılırdı. Buyruldunun üzerine yine sadrazam tarafından "sahh"[32] işareti konulduktan sonra sergi halifesi olan veznedar tarafından para ödenirdi. Bu işlemlerden birinin eksikliği halinde ödeme gerçekleşmezdi. Hatta bunlara ilave olarak XVIII. Yüzyılda ödemenin hangi gelirden yapılacağının belirtilmesine de başlanmıştı[33].

---

29 KÜTÜKOĞLU, s. 523.

30 TABAKOĞLU, c. V, s. 7-195; MUMCU, s. 111, BÜLBÜL, s. 189.

31 KÜTÜKOĞLU, s. 524.

32 "Sahh" resmi yazışmalarda yetkili kimsenin evrak üzerine koymuş olduğu "doğrudur, yanlışsızdır" anlamına gelen bir çeşit paraftır. DEVELLİOĞLU Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, Ankara 1998, s. 911.

33 KÜTÜKOĞLU, s. 524; BÜLBÜL, s. 189-190.

b. İç Hazine

Buna saray hazinesi, veya Enderun hazinesi de denirdi. İç hazine, ak hadım ağalarından hazine vekili adı verilen bir görevlinin sorumluluğu altındaydı. Her yıl sonunda dış hazinede kalan fazla meblağ, iç hazineye dahil edilirdi. Zaman zaman dış hazine de ödeme güçlükleri çekildiğinde vezir-i azamın arzı ile iç hazineden ödünç para alınırdı. Bu para, iki kazaskerin huzurunda (Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri) vezir-i azam ve başdefterdar tarafından mühürlenen senet karşılığında çıkartılırdı[34].

İç hazineden dış hazineye aktarılan bu borçların çoğu zaman ödenmediği görülmektedir. Bunun nedeni sürekli uzayan savaşların maliyetinin dış hazinede oluşturduğu eksilmelerdir. Dolayısıyla dış hazinedeki boşalma iç hazineye de yansımış, XVIII. Yüzyıla gelindiğinde iç hazine de boşalmıştır[35].

İç hazine, padişahın özel hazinesi olup, gelirleri şu kalemlerden oluşmaktaydı[36]:

a) Her ay Divan-ı Hümayun'dan verilen 50 000 kâmil akçe,

b) Padişah haslarıyla malikanelerin gelirleri,

c) Haremeyn (Mekke-Medine) evkafı gelir fazlası,

d) İstanbul ve Edirne bostancıbaşılarının has bahçeler mahsulatından topladıkları hasılat,

e) Darphane faizleri,

f) Muhallefat ve müsadere gelirleri,

g) Mısır irsaliyesi,

h) Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının gelirleri.

Bu gelirlerin harcandığı başlıca yerler ise şunlardır: Mekke ve Medine'ye her yıl "surre" adıyla gönderilen para ve hediyeler, fitreler, çeşitli nedenlerle verilen ihsan, sadaka ve bahşişler, harem aylıkları, özellikle yabancı devlet hükümdarlarına başta olmak üzere verilen hediyeler[37].

34 BÜLBÜL, s. 189; KÜTÜKOĞLU, s. 526.

35 BÜLBÜL, s. 189.

36 KÜTÜKOĞLU, s. 525.

37 KÜTÜKOĞLU, s. 525.

2. Çok Hazineli Dönem

a. Darphanenin Yedek Hazine Vazifesi Görmesi

Bu dönem, tek hazineli dönemden çok hazineli döneme geçiş sürecini oluşturmuştur.

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Darphanenin yapısında bazı değişiklikler meydana gelmiş ve Darphane, Hazine-i Amire'nin (dış hazine) yedeği olma işlevini üstlenmiştir. Bu dönemde Haremeyn mukataalarının yönetiminin bozulması bunların malikane sistemi içerisine alınmasına neden olmuş ve 1758'den itibaren satış, iltizam gibi işlemlerin defterdara verilmesinden sonra bu mukataalar Darphanece yönetilmeye başlanmışlardır. Ancak bunların sadece muaccele adı verilen satış bedelleri Darphane hazinesine girmiş, her yıl "mal" adıyla ödenecek meblağlar ise vakıfların gerekli masrafları için, Haremeyn hazinesine bırakılmıştır[38].

b. İrad-ı Cedid Hazinesi

Bu hazine, III. Selim döneminde mali politikalarda yapılan değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İrad-ı Cedid hazinesinin kuruluş amacı, yeni kurulan Nizam-ı Cedid ordusunun ve genel olarak savunma harcamalarının karşılanması olmuştur. 1793'de kurulan ve III. Selim'in tahttan indirilip öldürülmesi ile ortadan kaldırılan bu hazinenin gelirlerinin bazıları şu kalemlerden oluşmaktaydı: Dış hazinece idare olunan bazı miri arazilerle[39], Darphanece idare edilen Haremeyn mukataaları ve tımarlardan elde edilen gelirler ve humbaracı tımarlarından elde edilen gelirler[40].

c. Zahire Hazinesi

Bu hazine yine III. Selim döneminde 1793 yılında Zahire Nezareti'nin kurulmasıyla oluşturulmuştur. Bu dönemde hesapların görülmesi ve paranın işletilmesi Hazine-i Amire (dış hazine)'ye ait olmak üzere, zahire alımları için, Darphaneden "zahire sermayesi" adıyla bir fon ayrılmış ve bu fon zahire hazinesine dönüştürülmüştür. Zahire hazinesi de III. Selim'in öldürülmesi ile İrad-ı Cedid hazinesiyle aynı kaderi paylaşmış ve ortadan kaldırılmıştır[41].

---

38 KÜTÜKOĞLU, s. 526.

39 Miri arazi, rakabesi (çıplak mülkiyeti) devlete tasarruf hakkı süresiz olarak reayaya (köylüye) devredilmiş olan arazidir. CİN Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Konya 1992, s. 49; AYDIN, s. 383.

40 KÜTÜKOĞLU, s. 527; BÜLBÜL, s. 190.

41 KÜTÜKOĞLU, s. 527-528.

d. Tersane-i Amire Hazinesi

1793'ten önce tersane masrafları Hazine-i Amire'den karşılanırken, İrad-ı Cedid'in kurulmasından sonra bu hazineye devredilmiştir. Ancak zamanla artan tersane masraflarının bu şekilde karşılanamaması, yeni bir yapılanmaya ihtiyaç göstermiş ve 1805'te Tersane Hazinesi kurulmuştur. Hazinenin gelirlerini, bazı vakıf mukataalarının mallarına yapılan zamlarla, artırılan ipek mizan resmi, başlıca giderlerini ise gemi yapım ve onarımı ile tersane personel harcamaları oluşturmuştur. Bir süre istikrarlı bir dönem sergileyen Tersane Hazinesi, 1822'den sonra zayıflamış ve Mansure Hazinesi'nin kurulmasıyla buraya bağlanmıştır[42].

e. Mansure (Mukataat Hazinesi)

II. Mahmud döneminde Yeniçeği Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun artan masraflarının karşılanması için 1827 yılında oluşturulan hazinedir[43].

Tanzimat Dönemi ile birlikte, devlet yapısındaki değişikliklere paralel olarak hazinede de değişikliğe gidilmiş ve tekrar tek hazineli maliye sistemi benimsenmiştir. Bu dönemde Maliye Nezaretinin kurulmasıyla Maliye Hazinesi oluşturulmuştur.

C. MALİYE BÜROKRASİSİ

Osmanlı maliye teşkilatı, gelirlerin toplandığı ve masrafların yapıldığı çeşitli kalemlerden oluşmaktaydı. Osmanlı maliyesinin işlerini yapan dairelere kalem adı verilirdi. Maliye teşkilatındaki kalemlerin sayısı zaman içinde değişiklikler göstermiştir. Bu kalemlerden bir kısmı hazineye, diğerleri de defterdara bağlı olmuştur. Biz burada en önemlilerini incelemeye çalışacağız.

1. Hazineye Bağlı Kalemler

a. Büyük Ruznamçe ve Küçük Ruznamçe (Ruznamçe-i Evvel ve Ruznamçe-i Sani) Kalemleri

Hazine kalemlerinden Büyük Ruznamçe (Ruznamçe-i Evvel), gelir ve giderlerin günlük olarak kayıtlarının tutulduğu kalemdir. Diğer kalemlerde hazırlanan ve "tahvil" adı verilen tezkireler her gün buraya gönderilerek defterlere işlenir ve her akşam düzenli olarak kontrolleri yapılırdı[44].

42 TABAKOĞLU, s. 57; KÜTÜKOĞLU, s. 528-529.

43 KÜTÜKOĞLU, s. 530; TABAKOĞLU, s. 529-530.

44 KÜTÜKOĞLU, s. 516; HALAÇOĞLU, s. 79; BÜLBÜL, s. 191.

Küçük Ruznamçe (Ruznamçe-i Sani) kalemi ise saray ve divan memuru statüsünde olan görevlilerin maaş işlerini düzenler ve denetlerdi[45].

b. Rumeli Muhasebesi (Muhasebe-i Evvel, Başmuhasebe) Kalemi

Bu kalem, İstanbul ve Rumeli'de olan padişah ve vezir evkafı mütevellilerinin hesaplarını ve cizye defterlerini inceleyip kaydeder, bunları daha önceki hesaplarla karşılaştırarak, gerekli kayıtları yaptıktan sonra Büyük Ruznamçe Kalemi'ne gönderirdi. Kalemin muhasebecisine Rumeli Muhasebecisi denirdi[46].

1691'de yapılan vergi reformundan önce Muhasebe-i Evvel kalemi, bütün gelir ve giderlerin kontrol mercii olmuştur. Bu kalem aynı zamanda diğer kalemlerin de idaresinden sorumluydu.1691'den sonra ise zimmilerin ödediği cizye vergilerinin tezkirelerinin hazırlanışı ve bu vergilerin toplanması ile uğraşan cizye muhasebesi en büyük gelir kalemi olarak ortaya çıkmıştır[47].

c. Anadolu Muhasebesi Kalemi

Anadolu'da padişah ve vezirlere ait olan vakıf hesaplarını inceleme görevi bu kaleme yüklenmiştir. Kalem, tımar tezkerelerini araştırmış, Erzurum dışında diğer Anadolu kalelerinin maaş ve beratlarını düzenlemiştir. Kalemin şefine Anadolu muhasebecisi denmiştir[48].

d. Mukabele Kalemi

Bu dairede kapıkulu askerleri gibi ulufe alan bazı grupların maaş defterleri hazırlanırdı. Bu defterler, hazinedeki esas defterle karşılaştırılır ve ulufe miktarı tespit edilirdi. Mukabele kalemi tarafından hazırlanan defterlerin bir örnekleri Ruznamçe kalemine gönderilirdi. Kalemin en üst yöneticisine "mukabeleci" adı verilirdi[49]. Sonraki dönemlerde bu kalem, piyade, süvari, sipahi ve silahtar mukabele kalemlerine ayrılmıştır[50].

2. Defterdarlara Bağlı Kalemler

a. Mukataa Kalemleri

Bunlar, Mukataa-i Evvel, Mukataa-i Sani ve Mukataa-i Salis olmak üzere üç daireden oluşmaktaydı. Başdefterdara bağlı olan kalemlerden Mukataa-i Evvel (başmukataa) kalemi, özellikle Rumeli'deki bazı mukataaların gelirlerini ve

45 TABAKOĞLU, s. 56-57.

46 HALAÇOĞLU, s. 79-80.

47 TABAKOĞLU, s. 49-50; KÜTÜKOĞLU, s. 516.

48 HALAÇOĞLU, s. 80; BÜLBÜL, s. 191.

49 KÜTÜKOĞLU, s. 516; HALAÇOĞLU, s. 80.

50 KÜTÜKOĞLU, s. 516.

bu arada bazı görev, has ve salyane tahsislerini denetleyen bir kalemdi[51]. Ayrıca, İmparatorluk sınırları içindeki mukataalara ait emirler, kararlar ve konulan nizamların kayıtları, mukataa mültezimlerinin mühürleri de bu kalemda saklanırdı. Bunlara ilave olarak, devlete ait koruların yönetim işleri de bu kalemce yürütülmekteydi. Yine, Rumeli defterinde kayıtlı eminlerin, hizmet sahiplerinin beratları, hükümleri ve tezkereleri bu kalemdeki ahkam katipleri tarafından yazılırdı[52].

Mukataa kalemlerinin ikincisi olan Mukataa-i Sani kalemi ise madenlere ait işleri yürütürdü[53]. Ayrıca, İstanbul gümrüğü gibi büyük gümrük mukataalarını, Rumeli kıptilerinin cizye ve ispençe vergilerini, tütün, kahve ve üzümden alınan resimleri ve çeşitli madenlerin gelirlerini de denetlerdi[54].

Defterdarlara bağlı mukataa kalemlerinden üçüncüsü olan Mukataa-i Salis kalemi ise Gelibolu, Çirmen, Erez, Tırhala, İnebahtı, İşkodra ve Berat mukatalaarıyla ilgili berat ve hükümleri düzenler ve tashihten geçirirdi[55]

b. Mevkufat Kalemleri

Bu kalemler, kendi bölgeleri içindeki beytülmal, yave ve tımarlardan mevkuf olanlara bakmak, avarız hanesine göre toplanacak miri zahirenin tertibini yapmak gibi işlere bakardı. Ayrıca, miri topraklardan İstanbul'a nakledilecek zahirenin nakil ücreti kayıtlarını tutmak, ömür boyu iltizama verilen çiftliklerden alınan % 10 kalemiye resmini toplamak da görevleri arasındaydı[56].

c. Tezkireci-i Ahkam Kalemleri

Bu kalemlerin her biri, bağlı oldukları defterdarların idaresinde bulunan yerlerdeki miri ahkam, şikayet, tuzcu, çeltikçi ve şahincilerin tımar tezkireleri ile beratlarını hazırlarlardı[57].

d. Tarihçi Kalemi

Tarihçi kaleminin asıl görevi, maliyeden çıkan evraka tarih atmaktır. Bununla birlikte, mukataa, cizye, avarız gibi gelirlerden yapılacak havalelerin

51 TABAKOĞLU, s. 51.

52 HALAÇOĞLU, s. 80.

53 HALAÇOĞLU, s. 80-81.

54 TABAKOĞLU, s. 51.

55 HALAÇOĞLU, s. 81.

56 KÜTÜKOĞLU, s. 518; TABAKOĞLU, s. 51.

57 KÜTÜKOĞLU, s. 518.

sebeb-i tahrir hükümlerini de hazırlardı. Bu kalemde çalışan görevlilerin gelirleri de bu hükümlerden alınan harçlardan sağlanırdı[58].

Bütün bu kalemlerin yanında Tezkireci, Tezkireci-i Ahkam-ı Rumeli, Varidatçı, Kıla Tezkirecisi, Mevcudatçı, Divitdar gibi defterdarlıklara bağlı başka kalemlerde bulunmaktaydı[59]. Ayrıca, mali suçlara ilişkin davaların görülmesi için bir maliye mahkemesi de kurulmuştur. Bu mahkemede iddia makamı olan "başbakıkulu", aynı zamanda maliyenin alacaklarının takibi ile de sorumluydu. Başbakıkulu bu görevini, emrindeki bakıkulları aracılığıyla yerine getirmiştir[60].

D. DARPHANE-İ HÜMAYUN

Osmanlı Devleti'nde para, İstanbul'da Topkapı Sarayı içerisinde bulunan Darphane-i Hümayun'da basılırdı. Tanzimat'tan önce kağıt banknot kullanılmamıştır. Hatta II. Meşrutiyet'ten önce (1908), bile kağıt para bir tahvil gibi işlem görmüş, dolayısıyla pek fazla kullanılmamıştır[61].

Devlet, bakır, gümüş ve altın gibi üç kıymetli madenden olmak üzere üç çeşit "sikke" basardı. Bunların arasında tedavül edeni, "akçe" adı verilen gümüş sikkeler olmuştur. Buna karşılık bakır ve altın paraların tedavül oranı daha azdı. İstanbul'daki Darphane-i Hümayun dışında, başka birçok taşra şehirlerinde de sikke basılmıştır[62].

III. MALİYE NEZARETİNİN KURULMASI

II. Mahmud döneminde yapılan yeniden yapılanma çalışmalarında, maliye teşkilatı üzerinde de birtakım düzenlemelere gidilmiştir. Bunların başlıcaları, başdefterdarlığın idaresinde olmak üzere Hazine-i Amire ve ayrı bir defterdarlık idaresinde Asakir-i Mansure masraflarına karşılık Mansure hazinesi ve bir nazır idaresinde Darphane hazinesi olarak dış hazinenin üç ayrı gruba ayrılmasıdır[63].

Ayrı ayrı yönetilen bu üç hazineden, Hazine-i Amire Defterdarı ile Darphane nazırı arasında sürekli uyuşmazlıklar çıkmıştır. Bu yüzden 1835'te Hazine-i Amire defterdarlığı kaldırılarak, Darphane nezareti ile birlikte, Darphane-i Amire Defterdarlığı adıyla yeni bir nazırlık kurulmuştur. Buna karşılık, istenilen sonucun bir türlü elde edilememesi, bu defterdarlığın da Mansure defterdarlığı

58 KÜTÜKOĞLU, s. 518.

59 HALAÇOĞLU, s. 81; TABAKOĞLU, s. 51; KÜTÜKOĞLU, s. 518.

60 KÜTÜKOĞLU, s. 518-519.

61 BÜLBÜL, s. 192.

62 BÜLBÜL, s. 192.

63 HALAÇOĞLU, s. 81-82.

ile birleştirilerek, işlerin tek elden yürütülmesi kararının alınmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, kurulan bu teşkilata "Maliye Nezareti" adı verilmiştir[64].

IV. SONUÇ

Bu çalışmamızda Osmanlı maliye teşkilatının klasik dönemdeki yapısını ve işleyişini incelemeye çalıştık. Başlangıç dönemleri açısından, modern anlamda çok teknik bir teşkilatlanma görülmemekle birlikte, dönemin şartları düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'nin oldukça sistemli ve güçlü bir mali yapılanma sergilediği dikkate değer bir gerçektir. Özellikle, fetih ekonomisine dayalı bir iktisadi sistem olarak Osmanlı Devleti, fethettiği her yeni toprak parçası için ciddi bir kayıtlama sistemi oluşturmuştur. Devlet, kayıt altına aldığı bu toprakları, mali açıdan en iyi şekilde gelir getirecek unsurlara dönüştürmek için en küçük taşra birimlerine kadar mali teşkilatlanma yoluna gitmiştir. Defterdarlıklara bağlı olan kalemlerin taşrada da örgütlenmesi bunun en temel göstergesidir.

Yapılan incelemeler Maliye teşkilatının zaman içinde farklı bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Bunun en kayda değer örneği, defterdarlıkların sayılarında ve işlevlerinde meydana gelen değişikliklerdir. Bu değişimlerin başlıca nedenleri, genellikle idari, iktisadi ve mali yapıda meydana gelen farklılaşmalar ve zaman içinde teşkilatlanmadaki bozulmalar ve yozlaşmalardır. Örneğin maliye bürokrasisi içerisinde yer alan maliye kalemleri, zaman zaman çoğalmış veya azalmıştır. Ancak her şeye rağmen, XIX. Yüzyılın başlarına kadar devletin gayet sistemli bir mali teşkilatlanma sergilediği gözardı edilemeyecek bir gerçektir.

Sonuç olarak, klasik dönemde Osmanlı Devleti, gerek hüküm sürdüğü çağ açısından, gerek geniş bir coğrafi alan üzerinde farklı kültür ve topluluklardan oluşmuş bir toplum açısından düşünüldüğünde, mali yapılanma konusunda önemli bir sistem geliştirebilmiştir.

64 HALAÇOĞLU, s. 82; TABAKOĞLU, s. 59.